

Le journalisme de l'art

Het Nederlandse uniformboek 1600-1900 ^[1]

Louis Ph. Sloos

Inleiding

Zowel boekwetenschap als militaire geschiedenis mogen zich nu als discipline, ook in Nederland, in een groeiende belangstelling verheugen.[2] Uitgaande van het inter-disciplinaire karakter van deze historische wetenschap, die er door de Franse historische school de Annales in werd gebracht, zal het onderzoek naar het 'militaire boek' nu hopelijk ook gaan toenemen. Dit is geheel terecht. Er ligt op dit terrein veel braak voor boekwetenschappers. Want ondanks het feit dat het bewustwordingsproces, bij andere vakgebieden, van het belang van de bestudering van het boek volgens sommigen al zo ver voortgeschreden is dat volgens hen kan worden betwijfeld of boekwetenschap als zelfstandige discipline wel reden van bestaan heeft, is de aandacht die tot nu toe is besteed aan het militaire boek te verwaarlozen.[3] Hier valt dus wel degelijk nog terrein te veroveren.

Een zeer betreuenswaardig voorbeeld van het niet onderkennen van de waarde van het militaire boek is het lot dat de ruim duizend oude drukken, uitgegeven tussen de jaren 1500 en 1800 en in het bezit van het Ministerie van defensie, ondergingen. Tot 1968 lagen deze, tezamen met circa honderdnegenenzestig duizend andere militaire boeken van de zogenoemde Historische bibliotheek van het voormalige Ministerie van oorlog, in de residentie opgetast in paardenstallen van de cavalerie aldaar.[4] Hieronder kon men bij voorbeeld een zeer kostbaar boek aantreffen als de Wapenhandelinghe (1607), in het licht gebracht door Jacob de Gheyn II (1565-1629).[5] Maar de collectie is gelukkig behouden gebleven. Nadat de duizend oude drukken waren overgebracht naar de Bibliotheek van het Koninklijk Nederlands Leger- en wapenmuseum te Delft (Legermuseum), verscheen er van het overgrote deel een unieke 'beeldcatalogus'. [6] In deze onvolprezen bibliotheek - één van de onbekendste, rijke bibliotheken van ons land (circa tweehonderdvijftigduizend banden, waarvan ongeveer vierduizend van vóór 1800, en zestigduizend afbeeldingen) - wordt ook de grootste collectie Nederlandse uniformprentenboeken bewaard.[7] Boeken, uitgegeven tussen 1600 en 1900, die voor een substantieel deel bestaan uit, of waarvan het karakter wordt bepaald door prenten met afbeeldingen van geïsoleerde figuren in een militair uniform. De kern van de collectie van het Legermuseum wordt gevormd door de verzameling van generaal F.J.G. ten Raa (1851-1926), destijds in haar geheel door de oprichter van het museum, generaal F.A. Hofer (1850-1938), aangekocht en sindsdien door vele schenkingen, aankopen en enkele bruiklenen uitgebreid.[8] Uniformprentenboeken kunnen een verschillende oorsprong hebben. Dit is mooi te beschrijven aan de hand van de definitie die de boekhistoricus H. de la Fontaine Verwey heeft geformuleerd van doel en functie van de

boekillustratie in het algemeen. Hij onderscheidt drie functies en geeft daarbij voorbeelden: „Er zijn noodzakelijke illustraties, dat wil zeggen afbeeldingen, die noodzakelijk zijn om de tekst te begrijpen, zoals geometrische figuren in een boek over meetkunde. Een tweede categorie vormen de nuttige illustraties, afbeeldingen, die de tekst verduidelijken, zoals bijvoorbeeld reproducties in een werk over kunstgeschiedenis [...]. Tenslotte zijn er de illustraties, die noch noodzakelijk, noch nuttig zijn, maar dienen om het boek met afbeeldingen te versieren [...], waarbij een grafisch kunstenaar tracht uit te beelden of op te roepen wat de tekst uitdrukt.”[9]

Uniformprentenboeken kunnen onder alle drie genoemde categorieën vallen. Tot de eerste categorie kunnen we bij voorbeeld rekenen De Gheyns zo-even al genoemde drillboek de Wapenhandelinghe, dat honderdzeventien prenten bevat, waarop kleding en uitrusting van militairen zeer fraai zijn afgebeeld. De tweede categorie kan worden ingevuld met een enkel militair-administratief werk, waarin - naast de uniformbeschrijvingen - afbeeldingen van de uniformen worden getoond. Bedoeld wordt Teupkens Beschrijving Hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn; ... (1823); waarop in 1826 een vervolg verscheen. En de laatste categorie wordt vertegenwoordigd door de eigenlijke uniformboeken: rijk geïllustreerde boeken of prentenboeken, met slechts een titelblad en overzicht van de platen, om uit te beelden wat eigenlijk met geen pen goed te beschrijven is - een uniform. Omdat men uniformprenten boeken toch vaak als plaatjesboeken op één hoop placht en pleegt te gooien, is het evenwel interessant om na te gaan of voornoemde indeling in de praktijk ook overeind blijft staan. In het licht van de huidige belangstelling voor de consumptie van het boek binnen het boekhistorisch onderzoek, dat wil zeggen het kopen en verzamelen en het lezen en gebruiken van boeken, staat hier de vraag centraal of er een gemeenschappelijk publiek bestond voor uniformprentenboeken.[10] Kortom, zijn het niet in alle gevallen gewoon plaatjesboeken?

Plaatjesboek of geïllustreerd boek?

Volgens de boekhistoricus P.J. Buijnsters is een van de eerste uniformboeken, dus uniformprentenboeken waarvan de illustraties noch noodzakelijk, noch nuttig zijn, het in 1786 in het licht gebrachte Afbeeldinghe der uniformen van het Legioen lichte Troepen van Frederik Grave van Salm.[11] Albums bestemd om in de huiselijke kring doorgebladerd te worden en die deel uitmaakten van de levenssfeer en de vrijetijdsbesteding van mensen. Was de Wapenhandelinghe dat niet ook? Teupkens in oorsprong militair-administratieve werk Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen ... gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn wordt hiertoe immers ook zonder blikken of blozen gerekend - en terecht. Alles wat in de Republiek de geesten bezighield, vond zijn weerspiegeling in het boek.[12] Door de opstand in de Nederlanden vond er tussen 1570 en 1630 een ware exodus plaats van boekdrukkers en boekverkopers uit de Zuidelijke naar de economisch welvarender en religieus toleranter Noordelijke Nederlanden. Zij zouden hier gouden tijden beleven, hetgeen zij met hun komst inherent bevorderden. Ook op deze plaats kan niet onvermeld blijven dat er in deze eeuw in het Noorden meer boeken gedrukt schijnen te zijn dan in alle landen tezamen. In deze overvloedige productie speelde het geïllustreerde boek een belangrijke rol. De geesten moeten hier te lande honger en dorst naar de afbeelding hebben gehad. De gedrukte afbeelding bestrijkt een gebied dat een ieders voorstellingsvermogen te boven gaat. Dit komt mede doordat de tekenaar in die dagen, net als de schrijver eigenlijk, journalistiek bedreef, en verslag uitbracht over de dingen van de dag. Centraal stond in die tijd natuurlijk alles wat te maken had met de strijd tegen de Spaanse bezetter.[13] Met de hervorming van het leger van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, het Staatse leger, hoopte men hier te lande het goed getrainde

Spaanse leger te verslaan. De faam van de hervorming van het Staatse leger komt traditioneel toe aan Prins Maurits (1567-1625), maar wordt tegenwoordig vooral toegeschreven aan Willem Lodewijk (1560-1620), zijn broer Johan de Middelste (1561-1623) en hun vader Jan de Oude (1536-1606). Laatstgenoemden bedienden zich op hun beurt onder meer van de op de klassieken gebaseerde kennis van de in casu vrijwel onbekend gebleven Johan van den Corput (1542-1611).[14]

Het Spaanse leger moest beter te weer worden gestaan, door de invoering van kleine en beweeglijke infanterieformaties, uitgerust met musketten. Linieformaties dus, brede, langgerekte opstellingen van tien, later vijf rijen diep, verenigd in bataljons van vijf compagnieën (bij elkaar 675 man). De soldaten in het eerste gelid liet men daarbij - na het vuren - naar achter marcheren, waarna het tweede gelid aan de beurt was, en zo voorts. Dit is de contramars. Het resultaat was dat de infanterie won aan flexibiliteit en vuurkracht. Maar er zat ook een keerzijde aan. De smalle knieformaties zouden zodoende aan de flanken veel kwetsbaarder zijn dan de solide en massieve tercios uit vroeger tijden. Om dat te compenseren werd een hele reeks andere vernieuwingen doorgevoerd, onder andere door de flanken te versterken met de veel wendbaardere roerschutters.

De contramars en het hanteren van het musket moesten worden aangeleerd door intensieve, dagelijkse exercitie en training. De bewegingen moesten automatisch verlopen; het laden en afvuren van de musket werd, in verband met de gewenste gelijktijdige uitvoering, uiteengerafeld in tweeënveertig afzonderlijke handelingen.

Deze door het Staatse leger gehanteerde methode was internationaal bekend. De Wapenhandelinghe, zal toen daarom - net als zovele onderwerpen - ook onder niet-krijgskundigen een zekere warme belangstelling genoten hebben, te meer omdat het de nationale zaak aanging en het bovendien prachtige decoratieve afbeeldingen zijn. De historicus A.Th. van Deursen beweert zelfs dat de verklaring voor de bejubeling van Prins Maurits als legeraanvoerder toentertijd - alsof het zijn voorgangers aan moed ontbroken zou hebben - eerder moet worden gezocht in de publicatie van de Wapenhandelinghe. *"Dat boek laat zien hoe Maurits met hetzelfde materiaal en dezelfde mensen het staatse leger in een winnend leger heeft omgesmeed."*[15] Dit gaat wel wat ver; afgevraagd moet worden in hoeverre hoog en laag er kennis van nam. Bovendien heeft dat waarover de Wapenhandelinghe handelt, in tegenstelling tot andere, minder bekende hervormingsmaatregelen, veel minder bijgedragen aan Maurits' militaire successen dan over het algemeen wordt verondersteld. Er is dus blijkbaar een soort cultus ontstaan rondom Maurits' legerhervorming.

We kunnen bij voorbeeld wel een exemplaar van een soortgelijk boek, *De Nassausche wapenhandelinghe...* (1618), dat hierna aan de orde komt, terugvinden in de vermaarde bibliotheek van Laurens van der Hem (1621-1678), een bibliofiele advocaat.[16] Deze Van der Hem bezat overigens ook veel boeken over de Nederlandse Opstand, de Dertigjarige Oorlog, de propaganda en expansie van Lodewijk XIV en de strijd tegen de Turken.[17] Het is de vraag of een werk als de Wapenhandelinghe ook zo'n begerenswaardig document was voor de Staatse militairen. Allereerst moet er op gewezen worden dat dit handboek voor de dril pas verscheen zeventien jaren nadat men was begonnen met de hervorming, wel erg laat dus. En met de aanvang van het Twaalfjarig Bestand in 1609, waarna de oorlog zich van het land voor een substantieel deel verplaatste naar het niveau van de economie, moet men zich afvragen of men deze foliant toen nog wel ter hand nam.[18] Doordat de oorlogshandelingen tijdens de opstand in de Nederlanden vooral belegeringen betroffen, beperkte de toepassing van de linietactiek, wat het Staatse leger betreft, zich bovendien slechts tot één veldslag: de slag bij Nieuwpoort, die werd geleverd voordat de Wapenhandelinghe het licht zag.[19] Volgens sommigen hebben de wapenen in ons

land zelfs überhaupt niet zo luid gesproken, maar speelde ook de drukpers een beslissende rol, die in grootheid uniek is.[20]

De zeventiende-eeuwse krijgsman kon overigens beschikken over een uitgebreide militaire literatuur. Maar de wetenschappelijk waarde van veel van deze boeken lag vooral op het terrein van de theorievorming en de discussies. De befaamde vestingbouwkundige Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707), beter bekend als Vauban, merkte op, dat geen enkele belegering hetzelfde was en de beschrijving ervan had dus maar een betrekkelijke waarde.[21] In de voetsporen van Vauban loopt wat dat betreft de Britse militair-historicus John Keegan die een vermaard geworden studie maakte van de ervaringen van het individu op het slagveld. Ook hij komt tot de conclusie dat veldslagen zo verwarrend zijn dat militairen dit niet onder de knie krijgen door boeken te lezen, maar dat ze hun ervaring in de praktijk moesten opdoen.[22]

Behalve de vertraging die de publicatie van de Wapenhandelinghe opliep, door de geheimhouding van de inhoud, schijnen Maurits en Lodewijk ook sceptisch te zijn geweest over de uitgave, waarvan Johan de Middelste overigens de auctor intellectualis was.[23] Maar aangezien het drillboek Johans geesteskind was, werd het na opheffing van het embargo alsnog in het licht gebracht, waarin De Gheyn als koopman in de oer-Hollandse traditie op zijn beurt wel een financieel voordeel zal hebben gezien.[24]

De Gheyn was zoals veel van zijn tijdgenoten een journalist de l'art.[25] Hij was gewend in te spelen op de actualiteit en staat te boek als een grafisch kunstenaar die met evenveel deskundigheid afbeeldingen van de dierenriem vervaardigde als een krijgskundig werk illustreerde.[26] Natuurlijk wist hij dat er een markt was voor dit soort publicaties. Al veel eerder, in 1589, verscheen van zijn hand namelijk een serie gravures (naar H. Goltzius), met afbeeldingen van geïsoleerde militaire figuren.[27] Vast staat dat deze prenten bestemd waren om terecht te komen in de portefeuille van collectioneurs als Van der Hem. Plaatjes, vervaardigd enkel en alleen met de bedoeling om bekeken te worden.

De uitgave van de Wapenhandelinghe pakte De Gheyn heel handig aan. De titelpagina werd zodanig ontworpen dat de plaats, waar van boven naar beneden het heraldisch wapen, de titel en de opdracht kwamen, blank bleef, op welke plaats achtereenvolgens gemakkelijk gravures van ieder willekeurig wapen, en letterpreses aangebracht konden worden. Zo kon het prentwerk gelijktijdig verschijnen onder de titels: Waffenhandlung; Maniement d'Armes; The Exercise of Armes en Waabenhandling (Deens). En nog belangrijker was waarschijnlijk dat hetzelfde boek zodoende kon worden opgedragen aan verschillende hoogmogenden, met als achterliggende gedachte dat deze zich zo verguld zouden voelen dat zij wel een paar goudstukken in het zakje zouden doen om deze peperdure uitgave te kunnen financieren. Zo kenden de Staten-Generaal op 24 december 1607 een beloning van tweehonderd gulden toe aan De Gheyn, omdat hij het boek aan hen opdroeg.[28]

De anderstalige exemplaren van de Wapenhandelinghe hebben velen tot de begrijpelijke conclusie gebracht dat het wel een heel populair boek geweest moet zijn, dat heeft bijgedragen aan de gelijksoortige legerhervormingen elders. Maar het is de vraag of dit wel werd veroorzaakt door deze visualisering van de nieuwe drillmethode van het Staatse leger.

Onder de honderdzeventien gravures in De Gheyns prentwerk in de anderstalige exemplaren, alsook de titelbladen (met uitzondering van een Amsterdamse 'editie' uit 1608, die een nieuwe titelgravure had) zijn vooralsnog geen verschillen onderkend.[29] Alleen de tekstfolie moesten dus vervangen worden, maar dat betroffen er slechts acht. Omdat dit boek dus grotendeels uit prenten bestaat, waarop geen tekst voorkomt, maar nummers die corresponderen met de beschrijvingen op de tekstfolie, was het voor de Gheyn betrekkelijk eenvoudig om, met bij wijze van spreken driehonderd series 'universele' prenten, een boek in vijf talen tegelijk op de markt te

brengen. Een meer lucratieve manier voor risicospreiding valt haast niet te bedenken. Als dit het geval is kan het boek dus niet eens bijgedragen hebben aan de verspreiding van de veredelde klassieke ideeën van 'Hollandse' bodem. Men spreekt weliswaar terecht over anderstalige edities, want er is onmiskenbaar sprake van een ander zetsel, maar het betreft slechts vijftien bedrukte pagina's. Het is daarom beter om niet te spreken over anderstalige edities, maar exemplaren, of titeluitgaven. De bewering van de Engelse militairbibliograaf Maurice J.D. Cockle in diens *A Bibliography of Military Books up to 1642*, dat "the English ed. [...] is [...] in fact the original", kan feitelijk dus geen punt van discussie zijn.[30]

Voor de verspreiding van de 'Mauritsiaanse' innovaties naar andere landen wordt vooral gewezen op de grootschalige aanwezigheid van buitenlandse eenheden - Schotten, Duitsers, Fransen en Engelsen - en van ontelbare individuele buitenlandse vrijwilligers in het Staatse leger.[31] In Engeland bij voorbeeld, wijdde Louis de Montgomery, lord van Courbouzon, reeds in 1603 een hoofdstuk van zijn krijgskundige boek aan "the evolutions and exercises that are used in the Dutch army".[32]

Ondanks de vele boek- en tijdschriftpublicaties over het oeuvre van De Gheyn, met ruime aandacht voor de Wapenhandelinghe, is nooit analytisch gekeken naar de vele verschillende exemplaren die van dit boek bewaard zijn gebleven, om vervolgens een uitspraak te kunnen doen over de mogelijke oplage die dit boek toen werkelijk kende.

Als de Wapenhandelinghe dus al met grote aantallen over de toonbank ging, dan zoals gezegd waarschijnlijk niet alleen om de krijgskundige waarde. Het acht jaren later door Johann Jacobi von Wallhausen gepubliceerde *Kriegskunst zu Fusz*, voornamelijk over compagniesdril te velde, dat qua inhoud veel wetenschappelijker was, kreeg nooit die grote belangstelling en werd niet zoals het werk van de Gheyn een evergreen.

Dit is overigens geen onbekend verschijnsel. Tijdens wat men de wetenschappelijke revolutie noemt, werd van de uitvinding van de boekdrukkunst meer gebruik gemaakt door pseudo-wetenschappers en charlatans dan door professionele wetenschappers die het Latijn machtig waren, die hun werk zelfs vaak niet eens in druk uitbrachten. Als belangrijke verhandelingen al in druk verschenen, kregen ze hoogst zelden de status van bestsellers.[33]

Dat de Wapenhandelinghe na verloop van tijd tenminste wel de status kreeg van evergreen, zit 'm in de hoge kwaliteit van de gravures. Waarbij duidelijk sprake is van zogenaamde esthetiserende manipulatie, manipulatie met een artistiek oogmerk.[34] In het woord vooraf staat te lezen "soo veel aengaet de verscheydenheyt ofte eenparicheyt vande cleedinghe ende wapenen van dese beelden staat te weten dat de Schutten met stormhoeden ende de Musquetdraggers met hoeden zijn ghestelt, ende verscheydelijck ghecleedt, niet om dat sulcx noodigh is, maer om door alsulcke veranderinghe de beelden verciereren".[35]

Ging de voorkeur dan toch uit naar plaatjes? Er zijn zelfs gekleurde exemplaren van de Wapenhandelinghe bekend.[36] De British Library bijvoorbeeld, heeft onder de in totaal acht exemplaren van het boek in haar bestand, twee van dergelijke gekleurde exemplaren.[37] Zo'n uiterst zeldzaam exemplaar waarvan alle honderdzeventien gravures contemporain met de hand zijn ingekleurd, opgehoogd met goud en zilver en met rood omljnd, kwam op 23 juni 1976 als topstuk bij het Britse veilinghuis Christie, Manson & Woods Ltd. onder de hamer.[38]

John Landwher heeft voor zijn bibliografie van Nederlandse boeken met gekleurde platen onder andere het opnamecriterium gesteld dat uitsluitend boeken, waarvan de platen standaard gekleurd bij de boekverkoper de deur uitgingen, in aanmerking kwamen. Anders gezegd, boeken waarvan de prenten achteraf werden ingekleurd of unieke presentie-exemplaren waarvan de prenten werden ingekleurd, zijn niet representatief; de gehele oplage moet 'gekleurd' zijn om te kunnen

spreken van een boek met gekleurde platen.[39] De Wapenhandelinghe is dus geen boek met gekleurde platen.

Er zijn relatief gezien evenwel opvallend veel gekleurde exemplaren bekend. Hieronder zijn in ieder geval presentieexemplaren, zoals bij voorbeeld het exemplaar dat bij Christie's werd geveild, waarvan aangenomen wordt dat het door De Gheyn werd aangeboden aan Robert Cecil, first Earl of Salisbury, omdat hij gold als intermediair voor de promotie van het boek op het Britse schiereiland.[40] Er zullen ongetwijfeld ook exemplaren in omloop zijn waarvan de prenten achteraf ingekleurd werden. Zo zijn er bij voorbeeld altijd bibliofielen geweest die het inkleuren van de prenten in hun boeken graag zelf ter hand namen.[41] Maar De Gheyn leverde de Wapenhandelinghe desgewenst ook met gekleurde prenten. Hiervan getuigt een betalingsopdracht van de burgerwacht in de residentie aan de Gheyn anno 1609: "Betaelt Jacques de Geyn de somme van vier ende dertig ponden vuyt (Saecke) hy aende Schutterye van 's-Gravenhage geleverd de postuyren etc. van de wapenhandelingen altsamen met de coleuren affgeset wezende in getale van honden achtiep stucken blyckende by syne cedullen innehoudende ordonnantie ende quitantie dus hier xxxiiii £".[42]

De Wapenhandelinghe mag dan geen boek met gekleurde platen zijn, maar het feit dat er door De Gheyn ook gekleurde exemplaren werden afgeleverd en er waarschijnlijk ook achteraf werden ingekleurd, zegt wel iets over de receptie van het boek. De aankoop door de Haagse schutterscoterie moet naar mij dunkt dan ook veeleer gezien worden als een aanwinst voor de verzameling kostbaarheden, zoals de 'schuttersschat', het zilverbezit van de schutterijen in de Noordelijke Nederlanden, waarmee deze vermogende heren zich zoals alom bekend graag omringden, dan als studiemateriaal.[43] Wel kan de Wapenhandelinghe voor de schutterijen een uitkomst zijn geweest met oog op het feit dat zij het Staatse leger graag imiteerden qua uiterlijk vertoon, en zeker Maurits' lijfwacht, die model moet hebben gestaan voor De Gheyn.

Een ander bijzonder exemplaar werd gecreëerd door er de voornoemde serie van twaalf gravures van militairen uit 1589 aan toe te voegen. Het geheel werd vervolgens gebonden in een kalfslederen band met op het 'voor- en achterplat' in goud stempeling een supralibros, ook niet bepaald een boek om mee ten strijde te trekken.[44] Terwijl de krijgskundige waarde van de Wapenhandelinghe nog punt van discussie kan zijn, heeft deze toegevoegde prentenserie zelfs geen krijgskundige achtergrond. Dit unieke exemplaar droeg aan de buitenzijde dan ook het ex-libris van Jacques-Auguste de Thou (1553-1617), een Frans politicus en historicus, die ook grote faam verwierf als bibliofiel en directeur van de Franse Koninklijke Bibliotheek.[45] Thuanus heeft het bibliofiele exemplaar van de Wapenhandelinghe mogen ontvangen dankzij Hugo de Groot die hier als intermediair optrad. Hugo de Groot, een vriend van De Gheyn, was verantwoordelijk voor de onderschriften bij verschillende van zijn gravures.[46]

Iets kan ook wel eens te mooi zijn, luidt een gezegde. De Wapenhandelinghe is misschien ook wel te mooi. Overtuigender zijn wat dat betreft bij voorbeeld de infanterie drillboekjes die in Engeland tijdens de Civil War (1642-1649) het licht zagen. Zoals het werkje *The best Schoole of War: or the order for exercising a foot company* (1642), dat vanwege het geringe aantal pagina's eigenlijk niet eens getooid zou mogen gaan met het predikaat boek, bestaande uit acht folia met een titelblad, voorzien van een houtsnede.[47] Een brochure die zelfs de eerste de beste soldaat zich kon permitteren. En dat niet - zoals het boek van De Gheyn - peperduur was, zodat deze zelfs voor officieren nog een hele uitgave moet zijn geweest.

Voor de schutterijen hier te lande, die zich in de wapenhandel van het Staatse leger wilden verdiepen, verschenen in de loop van de 17^e eeuw dan ook vele malen goedkopere publicaties over dit onderwerp. Zoals boeken in duodecimo formaat - vanwege de geringe afmetingen ook wel het pocketboek van deze eeuw genoemd - als de Drilkonst, of Hedendaagsche Wapenoeffening. ... (1668) van Henderik van Buren en de Exercitie, die men in de Vereenigde Nederlanden... by de Borgery in 't Optrecken is doende (anoniem en zonder jaar).[48] En in de vorm van efemera, zogenoemde schuttersalmanakken. Deze zijn meestal van een plaatselijk signatuur, met in de eerste plaats de rangen en namen van de leden van de schutterij in desbetreffende plaats en de tijden waarop ze moesten wachtlopen. Daarnaast zijn er ook bekend met een meer algemeen karakter, zoals de Borger-WachtAlmanach voor 1691. Beide varianten konden echter ook informatie over wapenoefeningen bevatten.[49]

In navolging van de Wapenhandelinghe verscheen in 1618 het veel minder bekende werk De Nassausche wapenhandelinghe van schilt, spies, Tappier ende target beyde figurlick afgebeelt, ende gestelt na de nieu ordening des doorluchtigen ende hoochgeboren vorstes Maurits van Nassau ... Als uniformprentenboek gezien, het fraaiste wat ooit verscheen. Adam van Breen, die de afbeeldingen ontwierp en ze door verschillende kunstenaars liet graveren, visualiseert hierin eigenlijk een utopie van prins Maurits.[50] Laatstgenoemde nam in 1595 namelijk, als resultaat van zijn klassieke studiën, experimenten met zestig op orthodoxe manier uitgeruste piekeniers - met kurassen, helmen, pieken en Tapiers - om deze te laten vechten met een groep van twintig soldaten, slechts bewapend met korte zwaarden en schilden volgens de Romeinse traditie. Hij was hier zo van onder de indruk dat hij een deel van zijn lijfwacht zo liet uitdossen, maar dit werd nooit op grote schaal toegepast. De bewapening van de militair geleek rond 1600 veeleer op die van het klassieke Griekenland.[51] Krijgskundige waarde kan aan De Nassausche wapenhandelinghe, dat door Aert Meuris werd uitgegeven nadat hij, met dat doel, in 1617 de koperplaten van Van Breen had gekocht, eigenlijk niet worden toegekend. Een fraai uniformboek, dat wel. Eén van de weinige bewaard gebleven gekleurde exemplaren, afkomstig uit de bibliotheek van Maurits, bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek en het wordt beschouwt als een „hoogtepunt" in de collectie.[52] Zeer begerenswaardig voor bibliofielen toentertijd moeten wel zijn geweest de convoluten, bevattende zowel het werk van De Gheyn als dat van Van Breen. Een dergelijk droomboek bevond zich bij voorbeeld in de bibliotheek van de Amsterdamse bibliofiel Jan Six (1618-1700).[53] Ze zijn vergelijkbaar met de gecollageerde atlassen, waarmee de nog immer niet bevredigde bibliofielen hun reeds twaalf folio delen tellende Atlas major (1648-1664) van Blaeu - nota bene de grootste en schoonste die ooit verschenen is - nog aanvulden.[54]

'Folklore'

Als dan in 1786 het voornoemde eerste echte uniformboek, de Afbeeldinge der uniformen van het Legioen lichte Troepen van Frederik Grave van Salm verschijnt, zijn we opnieuw in een tijd beland toen chauvinisme hier te lande hoogtij vierde. Naar mate de nationale zaak aan belang won en het leger hierin een rol speelde - men denke aan Clausewitz' these: "De oorlog is de voortzetting van de politiek met gebruik van andere middelen" - zou de stroom van dergelijke publicaties, die meestal een getrouwe afspiegeling geven van het nationale leger, toenemen. Dit zagen we hiervoor ook tijdens de Nederlandse Opstand.

Een schoolvoorbeeld van wederom zo'n stukje journalisme de Part is het uniformboek met de hoofdtitel Uniformer des Gardes d'honneur, uitgegeven door de Amsterdamse boekverkoper Evert Maaskamp (1769-1834). Hierin zijn de uniformen beschreven en afgebeeld en de namen van de leden opgenomen van twaalf zogenaamde Stedelijke erewachten, of Gardes d'honneur

locales, die sinds 1806 in de zeven departementen waarin het koninkrijk was verdeeld waren opgericht. Het boek verscheen in 1811, het jaar waarin Keizer Napoleon Bonaparte een bezoek bracht aan het Koninkrijk Holland. Juist de plaatsen die Napoleon aandeed hadden een erewacht opgericht, die de keizer gedurende zijn verblijf escorteerde. Behalve dat Maaskamp hiermee dus op de actualiteit heeft ingespeeld en zijn boek daardoor waarschijnlijk wel aftrek gevonden zal hebben, zullen in ieder geval de overwegend vermogende erewachters, van wie de naam in het boek stond vermeld, het ook wel en masse aangeschaft hebben. Toen in 1813 de Fransen uit ons land werden verdreven was de vermelding van de namen der korpsleden reden om de boeken te vernietigen: oorzaak van de schaarsheid van het boek vandaag de dag.[55]

De apotheose van het groot-Nederlands uniformboek is natuurlijk Madou's Militaire Costumen van het Koninkrijk der Nederlanden ([1824]). Ook dit boek heeft in tegenstelling tot wat men zou verwachten noch een krijgskundige achtergrond, noch is het een zogenaamd 'militair boek'. Het werd niet via een of andere weg vanwege de krijgsmacht in het licht gebracht en de initiatiefnemer had geen militaire achtergrond. Het behoort als zodanig tot de zogenaamde militaire elementen in de algemene folklore.[56] Voor de kinderen waren er toentertijd bijvoorbeeld boekjes als *De Nederlandse militaire stand voor de vaderlandse jeugd. Met 29 fraaije plaatjes* (1827).[57]

Deze 'folkloristische' boeken waren als zodanig niet aanwezig in de voormalige Bibliotheek van het Departement van oorlog [58] Als we de supplementen op de catalogi volgen, zien we dat ze evenwel later alsnog onderdeel van het bestand gingen uitmaken.[59] Bij gebrek aan officiële uniformvoorschriften of door onzekerheid over de doorvoering daarvan zijn dit soort boeken vanwege hun documentaire karakter nu nog vaak de enige bron om de uniformdracht in een bepaalde periode te kunnen reconstrueren. Dit is dan ook de reden dat we in de bibliotheek van het Legermuseum, waar voornoemde bibliotheek is ondergebracht, vandaag de dag de grootste collectie op dit gebied kunnen aantreffen.

Jean-Baptiste Madou (1796-1877) werkte als kunstenaar voor zeer commercieel ingestelde uitgevers, waarvoor hij op aanvraag van het publiek reeksen anekdotische tekeningen maakte.[60] De auteur van een oeuvre-catalogus van het lithografisch werk van Madou noemt ze veelbetekenend "lithografische albums die gemaakt zijn om in familiekring doorbladerd te worden en die deel uitmaakten van de levenssfeer van jonge meisjes".[61] Naast een reeks prenten met afbeeldingen van de Costumes du peuple de toutes les provinces du royaume des Pays-Bas was er zo blijkbaar ook belangstelling voor voornoemde reeks prenten met afbeeldingen van de uniformen van het nieuw geformeerde leger voor zowel Noord-, als Zuid-Nederland.[62]

Deze nu toenemende belangstelling past op het eerste gezicht overigens niet in de - als vanouds - publieke voorkeur voor de marine, in vergelijking met het leger.[63] Maar behalve de maritiem-commerciële, heeft ons land op de achtergrond ook altijd een continentaal-territoriale traditie gekend, onder meer tot uiting komend in het feit dat alle stadhouders in de eerste plaats op het landleger georiënteerd waren. Voor wat betreft de 17e eeuw, toen boeken als die van De Gheyn en van Van Breen het licht zagen, kan op de vorming van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gewezen worden.[64] In deze jaren nu, waarin onder andere het prentwerk van Madou het licht zag na het verdwijnen van de Republiek, zien we weer, maar nu sterker dan ooit tevoren, die voorwaardelijke territoriale traditie aan de oppervlakte verschijnen: de vorming van het Koninkrijk der Nederlanden.[65] En dit nationalisme weerspiegelde zich in België, nadat men hier na de miterij en scheuring weer de baas was over het eigen territorium, toen in 1833

van de hand van Madou direct een reeks uniformprenten onder de titel *Collection des Costumes de l'Armée Belge en 1832 et 1833* verscheen.[66]

Een boek, vergelijkbaar met dat van Madou, dat één jaar eerder verscheen, in oorsprong wel een militair boek met een krijgswetenschappelijke achtergrond, maar dat alleen kon verschijnen in deze tijdconstellatie, is het aan het begin van dit artikel genoemde werk van Frederik Teupken. In zijn boek heeft deze geprobeerd een systematische beschrijving te geven van de kleding en uitrusting van de militair in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Dit kwam in feite neer op het verwerken van allerlei wijzigingen en uitbreidingen op het Soeverein Besluit van 9 januari 1815, no. 10, waarmee voor alle korpsen in België ook de uniformering van het Noorden van kracht werd, en op de sinds 1814 verschenen bepalingen, voor zover die bij dat Besluit niet waren ingetrokken. Zodoende ontstond als het ware een nieuw en hanteerbaar voorschrift, dat tot leven werd gewekt door het te verluchten met achtenveertig handgekleurde gravures en drie zwart-wit litho's met afbeeldingen van uniformen.[67]

Omtrent het verschijnen van Teupkens magnum opus was hij adjunct-commies bij de militaire administratie, waar indertijd behalve financiële aangelegenheden onder meer ook de kleding en uitrusting onder vielen. En hoewel zijn staat van dienst daaromtrent geen uitsluitsel geel, maakt zijn nalatenschap wat betreft het boek het zeer aannemelijk dat de kleding en uitrusting van het leger zijn specialiteit was geworden.[68] Toch was de uitgave ervan een privéaangelegenheid. Wat vreemd is want het boek heeft het karakter van een voorschrift. Reden voor de Commissarisgeneraal van oorlog, generaal-majoor A. d'Aubremé, om het boek goed te ontvangen en Koning Willem I te bewegen op zes exemplaren in te tekenen, waarop deze kon na het verschijnen oordeelde dat "de uitgave van het werk van den heer J.F. Teupken..., zeer veel kunnende toebrengen om de regelmatigheid der tenue bij het leger te bevorderen", en bij alle korpsen voorhanden diende te zijn, waartoe hij de korpscommandanten machtigde voor hun onderdelen een exemplaar te kopen [69] Ook kende de Koning, op voorstel van d'Aubremé, een gratificatie toe van vijfhonderd gulden om Teupken, die het boek op eigen kosten, weliswaar bij de militaire uitgever de Gebroeders van Cleef, had uitgegeven, tegemoet te komen. De reden voor de goedwilligheid van de Koning was waarschijnlijk niet louter en alleen gebaseerd op het feit dat het bijdroeg aan meer uniforme kleding en uitrusting van de krijgsmacht, maar kan ook gezien worden tegen de achtergrond van de overheidspropaganda toentertijd om voldoende mannen onder de wapenen te krijgen.[70] Ondanks het feit dat er in het boek uiteraard geen sterktegetallen voorkomen, is het namelijk impliciet een getrouwe afbeelding van het leger zoals dat de vorst voor ogen stond.

Het boek was ook in het algemeen een fraai stukje nationalistische propaganda en kan gezien worden als een hebbeding voor personen die het vaderland en dus de armee lief hadden.

Dergelijke boeken appelleerden aan een bijzonder status gevoel. Zo schonk Koning Willem I bij voorbeeld hoogstpersoonlijk een exemplaar van Teupkens werk (in een rode gekanonnerde band met goudstempeling en handborduursel) aan de herlog van Cumberland, de latere koning Ernst August van Hannover.[71] Ook waren er particulieren die op het werk van Teupken intekenden, zij het weinig.[72] Het is echter logisch dat een boek z'n eerste afzet vooral vindt binnen het circuit, waarin het is uitgegeven. Daarnaast moeten we ons afvragen of we hen die daartoe behoren, of in ieder geval een deel ervan, ook tot het algemeen publiek kunnen rekenen. Kocht het merendeel van hen het boek niet gewoon als privépersoon? Want wat moeten bij voorbeeld militairen in lagere officiersrangen zoals luitenants, kapiteins, et cetera, die aan een bepaald korps verbonden zijn, waarover telkens maar weinig informatie opgenomen is, met een algemeen legervoorschrift dat niet goedkoop was: f 25,(bij voorintekening drie gulden minder). De eventuele praktische informatie die voor hen van belang was zou dan wel erg duur betaald

zijn geweest. Hun motivatie om tot aankoop van dit boek over te gaan was derhalve waarschijnlijk niet zuiver beroepshalve, maar vooral ingegeven door de toen wijdverspreide algemene chauvinistische gevoelens.

Het boek, waarvan geen oplage- en verkoopcijfers bekend zijn, bleef nadat het was uitgekomen ook nog in de vrije verkoop. En het feit dat in 1826 een supplement verscheen, is een aanwijzing dat dit succesvol verliep. Teupken schrijft hierin in een woord vooraf aan de tekst "Aan dit werk is een onthaal te beurt gevallen, hetwelk [mijne] wenschen geheel vervuld, ja verre overtroffen heeft". Voorts deelt hij nog mee dat het aantal intekenaren op het eerste deel en de "nader opgekomen Liefhebbers voor die Beschrijving zeer voldoende [is] geweest [...]". Opvallend is tenslotte dat op het titelblad van het supplement uitsluitend de Gebroeders van Cleef als uitgevers staan vermeld en dat de mededeling "Uitgegeven voor rekening van den Auteur", die in het hoofdwerk wel voorkomt, achterwege is gelaten. Uit dit laatste mag men afleiden dat Van Cleef voor het vervolgdeel het risico heeft willen dragen op grond van de verkoopresultaten van de voorafgaande uitgave.[73] Overigens ontving Teupken ook voor het supplement een 'koninklijke' gratificatie, ten bedrage van f 200,-. Als reden hiervoor gaf koning Willem I nu op "om den vervaardiger van [...] de Beschrijving, tot het wel voortzetten van zijn opgevatten taak alsnog met Benig blijk van goedkeuring aan te moedigen [...]".[74]

Generale staf geschiedenis

Door het verliezen van de Belgische zaak en het uiteenvallen van het Verenigd Koninkrijk verloren onze voornoemde continentaal-territoriale aspiraties opnieuw hun rechtvaardiging. En, spoedig gevolgd door een troonsafstand, verdween bovendien de man van het toneel die de grootste impuls was van deze vorm van nationalisme. De vloot, die de voor Nederland zo belangrijke handelsroutes moest beschermen, zou opnieuw veeleer dan het leger geschikt zijn om als nationaal symbool dienst te doen.[75] Een zogenaamde maritiem-deterministische interpretatie van de Nederlandse geschiedenis. Onder meer de veel bejubelde historicus Huizinga gaf zich hier aan over.[76] Voor de herinneringen aan de jaren 1830-1832 betekende dit, dat ze net als de rest van de vaderlandse krijgsgeschiedenis sinds de Tachtigjarige oorlog slecht bewaard bleven, en dat temidden van wat wel bewaard bleef, het marine-element een meer dan evenredig grote plaats innam. Omdat de landmacht vond dat hiermee onrecht werd gedaan en dat het leger wel degelijk een nationale betekenis had, ontstond binnen de officierskringen van de landmacht nu wat men wel een bolwerk van nationalisme heeft genoemd. Dit manifesteerde zich onder meer op uitgesproken wijze in de militaire geschiedschrijving sinds 1840, ook wel officiële of generale staf geschiedenis genoemd.[77] Er zouden dus nota bene vanaf dit moment uniformboeken vanuit de krijgsmacht 'geproduceerd' worden om de oude gevoelens levend te houden. Waarschijnlijk doordat het tot 1839 duurde voordat koning Willem I de scheiding tussen Noord en Zuid de jure aanvaardde, terwijl al die tijd het leger op oorlogssterkte bleef, verschenen er in die tijd nog wel uniformboeken. Of misschien ontstond in deze periode juist wel het meest gunstige klimaat voor dit soort boeken. De boeken bieden een getrouwe afspiegeling van de strijdmacht die zuidwaarts trok. Het bekendste is wel de maar liefst honderdzesenvijftig steendrukken tellende serie uit de drukkerij van J.P Houtman te Utrecht, voorstellende de uniformen der schutter- en jagerkorpsen, der legerkorpsen en der Oosten West-Indische korpsen en der marine, van omstreeks 1830.[78] In 1845 verscheen nog buiten het militaire veld bij uitgeverij Leman te Amsterdam het grote uniformboek Beschrijving der kleedmg, equipment en wapening van de Nederlandsche Land-, Zeemagt en Schutterijen, zoo binnen het Koninkrijk, als in deszelfs overzeesche bezittingen; versierd met 63 gekleurde platen. En in 1847 een soortgelijk werk, maar dat telt nog maar vierentwintig platen. Een interessant detail aan dit laatste boek is dat de

titel op het titelblad ook in het Frans is gesteld - dit was geheel nieuw. Wellicht mikte de uitgever vanwege verminderde belangstelling hier te lande op het Franstalige publiek, waaronder als vanouds veel meer belangstelling is voor uniformboeken, zo getuige de grote en lange traditie.[79] In het algemeen valt op dat het niveau van de uniformprenten in de boeken die in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw verschenen daalde, ook wel als „artistiek onbeduidend” omschreven.[80] Het oude niveau zou trouwens nooit meer bereikt worden. Een uniformboek dat uit het uit voornoemde bolwerk van nationalisme binnen de landmacht voortkwam, was dat van de gepensioneerde overste Frederik Brunings. In de inleiding van zijn *Onze krijgsmacht* heeft hij dit ook met zoveel woorden geschreven: "het leger, al heet het nationaal, [zucht] nog altijd [...] onder den vloek der impopulariteit. 't Is hier niet de plaats om de oorzaken aan te wijzen van deze voor << onze soldaten >> zoo harde grief, maar ze is er, en dit is genoeg om onze poging, die juist het populariseren van het leger ten doel heeft, te wettigen".[81] De geïntendeerde doelgroep van deze, enigszins als kinderboek aandoende, publicatie was het 'grootte publiek', dat las "om zich te ontspannen", zoals hij het aan zijn lezers verkoopt.[82] Dat ook hier vooral het visuele aspect een grote rol was toebedeeld, blijkt al nog voordat men ook maar een prent gezien heeft. De volledigste titel, die men op het omslag aantreft, luidt namelijk: *Onze krijgsmacht*. 26 Chromolithographiën met bijschriften. Een boek dus, waarin het vooral draait om de 'plaatjes', zijnde (anonieme) tekeningen of aquarellen die balanceren op de rand van de naïviteit, maar met een niet te onderschatten uniformkundige waarde. Drie prenten tonen ons trouwens marine-uniformen. In zijn inleiding hierop schrijft Brunings veelzeggend: "In den tijd der Van Galens, de Ruijters, Trompen, Evensen enz., enz., enz. was er alleen een «vloot» en die deed wat er in de historie van staat geschreven." [83] "Het militaire leven als onderwerp in de kunst", is natuurlijk een fraaie zegswijze, maar in de praktijk was het veeleer vice versa.[84] Kunstenaars werden sinds het laatste fin de siècle door het leger binnengehaald om de gewoonlijk megalomane, letterlijk bij groten getale uit de grond gestampte boeken van de wedijverende landmachtofficiëren te verluchten. Een voorbeeld hiervan is een van de eerste, meer wetenschappelijke uniformboeken, dat weliswaar waarschijnlijk ook voor het grote publiek bestemd was, zij het dat het met z'n f 60,- voor de goedkoopste gebonden uitgave een kostbaar werk geweest moet zijn en bepaald geen ontspanningslectuur is.[85] De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht hier te lande en in de koloniën kwam van de hand van F.J.G. ten Raa, een van de bekendste mannen van voornoemde school.[86] Anno 1900 verscheen hiervan, opnieuw bij uitgeverij De Gebroeders van Cleef, de gebonden uitgave. Standaard twee banden in groot folio formaat met gescheiden tekst en platen.

Wat de titel van het boek overigens niet prijs geeft, is dat in het tekstdeel, behalve de Nederlandse uniformgeschiedenis sinds 1795, ook in beknopte chronologische overzichten de politieke en militaire geschiedenis van deze tijdspanne worden geschetst. Het boek van Ten Raa doet wat dit betreft - zoals voor veel boeken uit deze school geldt - in vakbekwaamheid niet onder voor die van hun universitaire tijdgenoten.[87]

Een ander opvallend detail is dat voor de vervaardiging van de vele prenten, dit keer dus bekende kunstenaars werden aangetrokken, wier namen prominent prijken op het titelblad. En bovendien gaan hun namen hier vooraf aan die van de tekstschrijver. De volledige verantwoordingsvermelding luidt: "Naar aquarellen of teekeningen van J. Hoyneck van Papendrecht, WC. Staring en J.P. de Veer. [en, last but not least] Met tekst van F.J.G. ten Raa". En daaronder in vette kapitalen de vermelding: "80 PLATEN".[88] In een brochure van het boek wordt ook met geen woord gerept over de tekst van de hand van Ten Raa.[89]

Tekenend voor het feit dat dit boek vooral bedoeld was als een bron voor vermaak, om in te bladeren en naar de platen te kijken, is dat, naast de militaire bibliotheken, maar liefst eenenveertig militaire kantines het werk bestelden. In tegenstelling tot wat bij het boek van Teupken het geval was, tekenden hier ook een behoorlijk aantal burgers in. Bij voorbeeld de grote bibliofiel, mr. F.C. Koch te Rotterdam; bankier en kunstverzamelaar mr. Simon van Gijn te Dordrecht (luxe editie) - naamgever van het huidige gemeentemuseum aldaar; een lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland (luxe editie); een tweetal rechtenstudenten; leden van schutterijen en studenten schietverenigingen; het „Bureau Schoolonderwijs“; leesgezelschappen; een oud-burgemeester van de stad Schiedam (luxe editie); de Rijksschool voor Kunstnijverheid te Amsterdam; en zo voorts... Een zeer gemêleerd gezelschap. De ijver van de landmacht officieren om hun plaats binnen de krijgsgeschiedenis door dit soort publicaties te verdedigen leek dus te worden beloond. Overigens ook hier, net als bij Brunings het geval was, aandacht voor de marine: zes van de tachtig platen.

Grijsgroen

In de tweede helft van de negentiende eeuw voltrok zich de grote scheiding, die het terrein van de boekillustratie drastisch beperkte tot de verluchting van letterkundige werken. De eenheid, die in de Renaissance was ontstaan toen de boekillustratie van iedere aard door kunstenaars verzorgd werd, werd nu verbroken. Alles wat niet direct tot de illustratie van literatuur behoorde, viel ten prooi aan de gecommmercialiseerde, gemechaniseerde houtgravure, die op haar beurt werd verdrongen door de fotomechanische reproductiemethoden.[90]

Ten Raa's Zee- en Landmacht is het laatste in ons land verschenen uniformboek dat werd voorzien van zogenoemde originele illustraties. De min of meer officiële publicaties over „de grijsgroene uniform“ die hierna zouden verschijnen kunnen we eigenlijk geen uniformboeken meer noemen. Al was het alleen maar omdat de grauwe uniformen, in vergelijking met wat we gewend zijn uit de eeuwen ervoor, ook niet langer oogstrelend zijn en het uniformboek als zodanig zijn bestaansrecht verloren had. Misschien ligt hierin ook wel het antwoord besloten op de vraag, waarom men met het uitgeven van uniformprentenboeken dacht in een behoefte te voorzien, of in een behoefte voorzag, en geprobeerd heeft het leger een betere naam te bezorgen. Brunings zegt hierover: "[men beweert] in Duitschland - met Benig recht, dit is waar - dat een fraaie uniform bevorderlijk is aan den militairen geest, - l'esprit de corps."[91]

Synthese

Kunnen we nu spreken van driehonderd jaar geschiedenis van het uniformboek? Mag met De Gheyns Wapenhandelinghe als beginpunt de lijn doorgetrokken worden tot 1900. Een résumé. In de eerste plaats lijkt de actuele krijgskundige waarde van laatstgenoemd boek gering. We hoeven de oorsprong van dit soort boeken, ondanks dat er altijd tegenaan gekeken is als plaatjesboeken, niet te verloochenen. Dat de dril op zich, zoals die in De Gheyns prentwerk tot leven wordt gewekt, zijn nut heeft gehad, staat wel vast. Maar welke rol speelde het boek de Wapenhandelinghe daar nog in? Het lijkt er op dat er met het boek - als materieel object bezien - juist op een niet-militair publiek werd gemikt. Wat boeken op zakformaat tegen een lage prijs hadden moeten zijn werden in rijke banden gebonden folianten met vele kostbare prenten, die desgewenst met de hand werden ingekleurd. Dit was meer iets voor rijkere burgers die graag alles wilden weten over het leger van de staat, of, zo u wilt, alles daarover wilden hebben als onderdeel van hun uit prestige opgebouwde bibliotheken. Er zijn altijd mensen geweest, en toen meer dan ooit, mecenasen zoals Van der Hem, die zich graag toelegden op het verzamelen van kostbare prentwerken. Ook zijn er als vanouds mensen die boeken bezitten over velerlei

disciplines. Het ultieme voorbeeld van iemand met zo'n universele (geleerden)bibliotheek is natuurlijk Adriaan Pauw (1585-1653), van wiens bibliotheek in de gedrukte catalogus onder de zestien duizend titels ook militairen staan vermeld.[92] Voor de belangrijkste groep moet in dit kader juist gewezen worden op mensen, waarbij weliswaar qualitate qua boeken over bepaalde onderwerpen niet gezocht worden, maar die daar als privé-personen op gezette tijden belangstelling voor tonen. Een discipline als medicijnen zal daarvoor niet zo gauw in aanmerking komen. Maar wel bij uitstek het militaire boek.

Een recent voorbeeld hiervan was te zien met het verschijnen van het merkwaardige boek Militaire doctrine (1996), het officiële handboek van de Koninklijke landmacht (KL), waarin worden beschreven de aard en kenmerken van het huidige en het toekomstige militaire optreden van de KL, zowel in vredetijd als bij gewapende conflicten en in tijden van oorlog, dat - nadat het was uitgekomen - in de reguliere boekhandels soms tot een meter hoog lag opgetast.[93] Zonder in anachronismen te vervallen, kan gerust gesteld worden dat in het verleden - en toen waarschijnlijk nog meer dan nu - zeker in tijden van chauvinistisch hoogtij, de belangstelling voor dit soort publicaties onder derden niet anders was. Een derde groep consumenten die buiten de militaire wereld gezocht moet worden kan dan ook niet concreet worden aangewezen. Deze moet worden gezocht in de tijdsconstellatie waarin prentwerken verschenen.

Het ligt voor de hand dat gedurende een tachtig jaar durende opstand tegen een vreemde overheerser een bijna natuurlijk of aangekweekt militarisme ontstaat. De, in de 17e eeuw opnieuw leven in geblazen, militaire exercitie vond op een gegeven moment zelfs in een gepopulariseerde vorm z'n weg in efemera. Het is dan ook niet voor niets, dat toen Europa rond 1800 een precedentloze nationalistische teneur te zien gaf, een stroom aan plaatjesboeken geproduceerd werd waarin men de staande armee aan zich voorbij kon zien marcheren, waarmee uitdrukking werd gegeven aan de verheerlijking ervan. De 17e eeuw had hiervan een voorproefje te zien gegeven, en die lijn nu kunnen we doortrekken tot 1900.

Toen de voorwaarden, het klimaat, uit de 17e eeuw en nogmaals rond 1800, na 1839 leken te verdwijnen en er niet langer uniformboeken werden `gegenereerd', zou het leger die taak zelf op zich nemen om te voorkomen dat het bijzondere gevoel waaraan dit soort boeken voldoet zou verdwijnen.

Er was kortom telkens ook een zeker gemeenschappelijk publiek voor het uniformprentenboek waaraan de feitelijke informatie in het geheel niet besteed was. Het ging er hier veeleer om (bewust of onbewust) te laten zien dat er gedrild werd, dat er uniformen gedragen werden etcetera, en dat er een leger was. Oftewel, om de nationale deugd te vergroten of te bevredigen. In die zin kunnen we dus spreken van een driehonderdjarige traditie wat betreft dit boekgenre. Ik zou dit willen vergelijken met wat wel het `hogere lezen' wordt genoemd; het ging om het bezitten, om het in de directe nabijheid hebben van bepaalde documenten, het behoorde tot de culturele bagage van voornoemde drie groepen.

NOTEN

1. Met dank aan de heer J.P. Puype, voor zijn deskundige commentaar.
2. O.S. Lankhorst & P.G. Hoftijzer, Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische handleiding (Den Haag 1995) 5-8. H.Ph. Vogel, H.W. Singor, 7.A. de Moor (red.) (e.a.), Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken (Utrecht 1995) 17-19.
3. Lankhorst & Hoftijzer, Drukkers, boekverkopers en lezers 7.
4. J.W.A. van Eyk, 'De paradepaarden van het Legermuseum. Duizend oude drukken', In: *Armamentaria* 5 (1970) 85.
5. J. van der Meij, C.H. de Ruyter, met medees. van J. van Eyk, *Catalogus van de Historische Bibliotheek van het Nederlands Legermuseum* 3 dl. (Leiden, Delft 1969-1975) LXIX.
6. Zie de noot hiervoor. In deze chronologische catalogus is naast de titelbeschrijving van elk boek met een kort résumé van de inhoud, ook een fotografische reproductie van het titelblad van elk boek afgedrukt.
7. J. van de Meij en J. van Eyk, *Systematische-alfabetische catalogus van de Bibliotheek van het Nederlands Legermuseum te Leiden - (Holland) I* (Leiden 1967) 126-139.
8. [J.B. Kist], 's-Konings rok 1813-1890. Nederlandse militairen en hun uniformen, gezien door negentiende eeuwse kunstenaars (Leiden 1960) 5.
9. H. de la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek. Een schets van zijn geschiedenis* (Z.p. 1956) 5.
10. Lankhorst & Hoftijzer, Drukkers, boekverkopers en lezers 5-8.
11. P.J. Buijnsters, *Het verzamelen van boeken. Een handleiding* (2e verb. verm. dr.; Utrecht 1992) 242.
12. De la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek* 11.
13. De la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek* 11. M.E.H.N. Mout, 'Het krijgsbedrijf', In: *Goed gezien. Tien eeuwen wetenschap in handschrift en druk. Catalogus van de tentoonstelling ter gelegenheid van het vierhonderdjarig bestaan van de Universiteitsbibliotheek te Leiden* (Leiden 1987) 163-184.
14. Jan Postema, *Johan van den Corput 1542-1611. Kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman* *Publikaties van de Usselakademie*, nr 75 (Kampen 1993) 113-132, 148-149.
15. A.Th. van Deursen, 'De tijd van Jacques de Gheyn', In: A.W.F.M. Meij (red.), *Jacques de Gheyn II als tekenaar 1565-1629* (Rotterdam 1985) 9-12.
16. van der Waals, *Een wereldreiziger op papier. De atlas van Laurens van der Hem (1621-1678)* (Amsterdam [1992]) 83.
17. Van der Waals, *Een wereldreiziger* 12-73.
18. Geoffrey Parker, 'Why did the Dutch Revolt last so long', In: *Geoffrey Parker, Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies* (Z.p. 1990) 45-64.
19. H.L. Zwitser, 'De soldaat', In: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw : een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 157-182.
20. H. de la Fontaine Verwey, 'De geboorte van het moderne boek in de XVIIe eeuw', In: H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek*, dl. I: *Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw* (3e dr. ; Amsterdam 1983) 24.
21. C.M. Schuiten, J.W.M. Schuiten, *Het leger in de zeventiende eeuw* (Bussum 1969) 91-92.
22. John Keegan, *The Face of Battle* (Londen 1996) 63.
23. Werner Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens,*

- Spamens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege (Berlin 1941) 115. J.B. Kist, *Jacob de Gheyn Wapenhandelinge : a commentary* (Lochem 1971) 13.
24. S.H. Stemberg, *Five Hundred Years of Printing* (4e dr. ; Londen 1996) 84-88. 25. Zwitzer, 'De soldaat', 181.
  26. De la Fontaine Verwey, *Het Nederlandse geïllustreerde boek I* 2.
  27. Kist, *A commentary* 16. F.W.H. Hollstein, *Dutch etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700 VII* (Amsterdam z.j.) 135-137.
  28. Van Deursen, 'De tijd van Jacques de Gheyn' 9-12.
  29. Kist, *Jacob de Gheyn* 21. [Carlos van Hasselt], *Le héraut du dix-septième siècle. Dessins et gravures de Jacques de Gheyn II et III de la Fondation Custodia Collection Frits Lugt* (Parijs 1985) 78.
  30. Maurice J.D. Cockle, *A Bibliography of Military Books up to 1642* (Oxford 1900) 65.
  31. Geoffrey Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West 1500-1800* (Cambridge 1996) 20-21.
  32. Parker, *The Military Revolution* 20.
  33. Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe* (Cambridge 1996) 187.
  34. E. de Jongh, 'Van 'vermakelijk bedrog' tot propagandistische 'beelden-leugen'. *Beeldmanipulatie in de zeventiende eeuw*, In: Bram Kernpers (red.), *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam 1995) 101-124.
  35. *Wapenhandelinge van roers musquetten ende spiesen achtervolgende de ordre van syn Excellentie Maurits Prince van Orangie Grave van Nassau ... ('s-Gravenhage 1607) ****. A.W.F.M. Meij (red), *Jacques de Gheyn II als tekenaar 1565-1629* (Rotterdam 1985) 45-46.
  36. I.Q. van Regteren Altena, *Jacques de Gheyn. Three Generations* (Den Haag enz. 1983) II 65. Cockle, *A Bibliography of Military Books* 65.
  37. *The British Library general catalogue of printed Books to 1975* 124 (Londen 1982) 42-43.
  38. *Valuable Printed Books, Autograph Letters and Manuscripts. The Properties of Mrs. Robin Marx, Formerly in the Library of the late Hermann Marx, Sir William Gordon Cumming, Bt. The Lord Hindlip, and from various sources, wich will be sold at Auction by Christie, Manson & Woods Ltd. ... On Wednesday June 23, 1976 ...* 15. Met hartelijke dank aan Netty Mensink (Client Services Christie's Amsterdam) en F. de Marez Oyens (The Book and Manuscript Department Christie's King Street Londen) voor de accurate en vriendelijke wijze waarop zij mij informatie verschaften.
  39. John Landwher, *Studies in Dutch Books with Coloured Plates* (Den Haag 1976) 2.
  40. Na vergelijking van verschillende presentatie-exemplaren is gebleken dat deze in ieder geval wel uniform werden ingekleurd (Vriendelijke mededeling door de heer J.P. Puype).
  41. Landwher, *Studies in Dutch Books with Coloured Plates* 2.
  42. *Nederlandsche kunstbode III* (1881) 381.
  43. 'Schutterspracht', In: M. Carasso-Kok, J. Levy-van Halm, *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle, Haarlem 1988) 272-325.
  44. Van Regteren Altena, *Jacques de Gheyn II* 66.
  45. *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie* 23 (Hasselt, 's-Gravenhage 1979) 172-173.

46. H. de la Fontaine Verwey, 'De Gouden eeuw van de Nederlandse boekillustratie 1600-1635', In: H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek. II: Drukkers, liefhebbers en piraten in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1976) 58-60.
47. The Fairfax Library and Archive. *The Property of the Lord and Lady Fairfax* (Auctie catalogus Sotheby's, Sale 93694) (Londen 1993) Cat. nrs 154, 184.
48. Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland 1550-1700* Hollandse Studiën, 32. (Hilversum 1994) 218-219. 'Exercitie', In: Carrasso-Kok, *Schutters in Holland* 235.
49. Jeroen Leonardus Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als handelswaar en lectuur* Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden (Leiden 1997). 339-340, 574. Met hartelijke dank aan de auteur voor zijn bereidwilligheid desgevraagd een exemplaar van zijn proefschrift aan mij ter beschikking te stellen alvorens de nog te verschijnen handelseditie.
50. *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek* (Zwolle 1994) 114-115.
51. Kist, *A commentary* 7.
52. *Honderd hoogtepunten uit de Koninklijke Bibliotheek* 114-115.
53. Van Regteren Altena, Jacques de Gheyn II 66.
54. Herman de la Fontaine Verwey, 'De zeventiende eeuw. Het Hollandse wonder', In: *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (Amsterdam 1979) 54.
55. Louis Ph. Sloos, 'Een zeldzaam uniformkundig boek in de bibliotheek van het Gemeente-Archief te Rotterdam', In: *Mars et historia* 1 (1995) 44-48.
56. L. Verhoeff, *Soldatenfolklore Militair-historische bijdragen van de Sectie Krijsgeschiedenis*, 2 ([s-Gravenhage], z.j.) 3.
57. Van der Meij, *Catalogus van de Bibliotheek van het Nederlands Legermuseum I* 133.
58. *Catalogus der Bibliotheek van het Departement van Oorlog* (Breda 1878).
59. F.A.G. Beelaerts van Blokland, *Catalogus der Bibliotheek van het Departement van Oorlog II deel van 1878 tot en met 1902* ('s-Gravenhage 1902). W.F.L. van de Wetering, *Eerste supplement op den catalogus der Bibliotheek van het Departement van Oorlog* (1903 juli 1912) ('s-Gravenhage 1912). W.F.L. van de Wetering hijgend. De Rooy, *Tweede supplement op den catalogus der Bibliotheek van het Departement van Defensie* (Aanwinsten der Bibliotheek over het tijdvak 1 juli 1912-31 augustus 1928) ('s-Gravenhage 1929).
60. Nicole Walch, J.-B. Madou : lithograaf. *Tentoonstellingscatalogus* (Brussel 1977) VI-XIV.
61. Walch, Madou VIII.
62. Idem, X, 18, 29.
63. H. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie', In: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 5* (1982) 115.
64. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie' 116.
65. Idem, 117.
66. Walch, Madou 46.
67. H.L. Zwitzer, 'Inleiding bij de facsimile-uitgave van J.F. Teupkens *Kleedmg en wapenrusting van de Koninklijke Nederlandsche troepen*', In: J.F. Teupken, *Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn; ...* (Facs. uitg. ; Zutphen 1978) [1].

68. Zwitzer, 'Inleiding bij de facsimile-uitgave van J.F. Teupkens Kleedmg en wapenrusting' [2].
69. Idem, [3].
70. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie' 126-134. H. Amersfoort, 'De strijd om het leger 1813-1840', In: C.A. Tamse en E. Witte, Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830) (Brussel, Baarn 1992) 186-206.
71. 148. Auktion Wertvolle Bücher Manuskripte und Autographen. (Auctie catalogus F. Dörling - Buch- und Kunstantiquariat) Hamburg 1993) cat. nr. 1301.
72. J.F. Teupken, Beschrijving hoedanig de Koninklijke Nederlandsche Troepen en alle in militaire betrekking staande personen gekleed, geëquipeerd en gewapend zijn; ... ('s-Gravenhage 1823) 9-10.
73. Zwitzer, 'Inleiding bij de facsimile-uitgave van J. F. Teupkens Kleedmg en wapenrusting' [3-4].
74. Ibidem.
75. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie' 131.
76. Zwitzer, 'De soldaat' 181-182. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie' 138-140.
77. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie', 140. Keegan, The Face of Battle 22-27.
78. G. van Rijn (red.), Atlas van Stolk. Katalogus der historie-, spot, en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland, verz. door A. van Stolk Cz. nr. 6823. F. Muller, De Nederlandse geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandse historieplaten, zinneprenten en historische kaarten 4 dl (Amsterdam 1863-1882) nr. 6481.
79. René Colas, Bibliographie général du costume et de la mode. Description des suites, recueils, séries, revues et livres français et étrangers relatifs au costume civil, militaire et religieux, aux modes, aux coiffures et aux divers accessoires de l'habillement, avec une table méthodique et un index alphabétique (Parijs 1933) II, 48-55.
80. 's-Konings rok 11.
81. ER Brunings, Onze krijgsmacht, met bijschriften ('s-Gravenhage [1886]) VI.
82. Brunings, Onze krijgsmacht V.
83. Brunings, Onze Krijgsmacht 91.
84. Vergelijk J.A.C. Bartels, Presenteer! De Nederlandse militair twee eeuwen te boek (Den Haag 1995) 25-26.
85. W.J. van Randwijk, De Gebroeders van Cleef 1807-1907. Gedenkschrift ('s-Gravenhage 1907) [32].
86. Ten Raa werd in 1908 in de rang van luitenant-kolonel b.d. toegevoegd aan de „Militaire Historische Archieven van de Generale Staf", het in 1897 opgerichte lichaam waarmee voor het eerst werd voorzien in een institutionele opzet voor onderzoek naar de Nederlandse militaire geschiedenis. De basis voor dit instituut werd gelegd in de persoon van luitenant-kolonel François de Bas, toen deze bij K.B. no. 34 van 24 april 1891 werd belast met onderzoek op het terrein van de Nederlandse militaire geschiedenis. Hij viel direct onder het commando van de Chef van de generale staf. In 1991 vierde de huidige Sectie militaire geschiedenis haar eeuwfeest. (B. Schoenmaker, 'Clio at arms. Military history in the Netherlands', In: Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis 14 (1991) 82-104).
87. Idem, 142-143.
88. F.J.G. ten Raa, De uniformen van de Nederlandsche Zee- en Zandmacht hier te lande en in de koloniën 2 dl. ('s-Gravenhage 1900).
89. Van Randwijk, De Gebroeders van Cleef 94.

90. De la Fontaine Verwey, Het Nederlandse geïllustreerde boek 18.
91. Brunings, Onze krijgsmacht VIII.
92. H. de la Fontaine Verwey, `Adriaan Pauw en zijn bibliotheek', In: Boek, bibliotheek en geesteswetenschappen. Opstellen door vrienden en collega's van dr. C. Reedijk geschreven ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek (Hilversum 1986) 103-115.
93. Militaire doctrine (1996).